

*Милена Обретенова*

## ДИГЛОСИЯТА КАТО ОТРАЖЕНИЕ НА ДРАМАТИЧНАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА СЪДБА

*Milena Obretenova*

### DIGLOSSIA AS A REFLECTION OF BULGARIA'S DRAMATIC HISTORICAL FATE

*Диглосията е разновидност на билингвизма. Исторически обусловена, тя се характеризира със социално противопоставяне по престиж, изразяващо се във функционално разпределение на идиомите. Вътрешно книжовно-езиковата диглосия, формирала се в периода на Асеновото царство, е характеристика единствено на класическите езици, в какъвто се превръща българският след Евтимиевата езиково-правописна реформа. Разглеждана в този аспект, диглосията е сред маркерите на различните етапи от историята на езика. В настоящата статия се очертават етапите на развитието на диглосията и нейните вариации като отражение на историческите събития, предопределили посоката на развитие на българския книжовен език.*

**Ключови думи:** езикова ситуация, билингвизъм, диглосия, йерархична диглосия, вътрешнокнижовноезикова диглосия.

*Diglossia is a type of bilingualism. Historically conditioned, it is characterized by social confrontation in prestige, represented in a functional distribution of the idioms. Internal literary language diglossia was formed during the Second Bulgarian Kingdom and the reign of the Assen dynasty. It is characteristic only of classical languages, such as Bulgarian, which gained that status after Euthymius' orthographic and language reform. Taking this aspect into consideration, we can say that diglossia is among the markers of the different stages in the history of a language. In this*

*article we outline the stages of development of diglossia and its variation as a reflection of the historical events that determined the direction of development of Standard Bulgarian.*

**Key words:** *language situation, bilingualism, diglossia, hierarchical diglossia, internal literary diglossia.*

Голямата промяна във всички сфери на живота, предизвикана от 5-вековното турско робство, има дълготрайни последици в живота на България. И ако в общественно-икономически и политически план поне теоретично те са преодолими, в сферата на езиковата ни история положението е почти безнадеждно. Причините за това са логични и лесно обясними.

Първо, началото на изучаването на **общата** история на българския език се поставя от славянски езиковеди<sup>1</sup>, докато в България по това време борбата за роден език е част от всеобщия процес на Възраждането. След Освобождението през 1878 г. актуален е проблемът за устройството на съвременния книжовен език, при който не са отразени категорично и последователно етапите от неговия развой при липсата на държавност. Второ, нормален е стремежът към съхраняване на съществуващото. С това се обяснява стремежът към изучаване на народната култура и в частност на диалектите, приемани като символ на националната идентичност.<sup>2</sup> Аналогично е обаче положението и при писмените паметници, голяма част от които са изгубени не само по волята на времето, но са и съзнателно и целенасочено унищожавани през вековете; изнасяни от книжовници, а по-късно от учени и меценати в чужбина; унищожавани от неграмотни хора в страната. За изучаване на малкото оцеляло се влага огромен интелектуален потенциал. Този нужен етап обаче е поред-

---

<sup>1</sup> Сред първите изследвачи на родния ни език са: Й. Добровски и Ал. Востоков („бащи на славянската филология“ – срв. Пикио 1993, 60–61); следват руски, полски и чешки учени – слависти (Б. Копитар, П. Шафарик, Ив. Срезневски, Фр. Миклошич, Ст. Кулбакин, П. Лавров, В. Ягич, А. Лескин, А. Соболевски, В. Облак; П. Сирку и К. Радченко).

<sup>2</sup> Този стремеж е оправдан и в днешно време, когато те са на изчезване в резултат на индустриализацията и урбанизацията, а по-късно – и на глобализацията.

ното забавяне в сравнение с постиженията на съвременното езикознание.

Тази ситуация се съчетава със слабия интерес в цялото славянско езикознание от края на XIX – началото на XX век към проблематиката на книжовните езици, като почти пълната липса на разработки се оправдава с „високомерния предлог, че дават малко за историческата граматика на българския език“ (Гълъбов 2010: 10). След синтезиране на обобщенията от различните езици обаче езикознанието минава към следващия етап: техния анализ (Вълчев 2008: 7), т.е. към теорията на националните книжовни езици.

Солидното начало е поставено още в Тезисите на Пражкия лингвистичен кръг. В руската наука проблемът за собствения книжовен език се разглежда непрекъснато и интензивно. У нас обособяването на дисциплината *история на българския книжовен език* се отнася едва към средата на XX век; при това не се радва на особено внимание от страна на учените, продължаващи да разглеждат езиковата ни история en bloc, т.е. без задължителното разграничаване на говорим и книжовен език в тяхното взаимодействие, изразяващо се като специфика на взаимодействие между нормите. (Харалампиев 2012: 23) Сред последователно целенасочените изследвачи на историята на българския книжовен език до Възраждането категорично се открояват единствено имената на Д. Иванова-Мирчева и Ив. Харалампиев.<sup>3</sup>

В резултат на изложеното се стига до унизителната защитна позиция по отношение на т.нар. (общо)църковнославянски език, на който незнайно как се ражда блестящата с т а р о б ъ л г а р с к а литература – „посредница“ и „парадигма“ (Лихачев 1981, Пикио 1993). Приема се за меродавно мнението на К. Радченко за архайзирания характер на Евтимиевата реформа<sup>4</sup>, а нашите съвременни учени търсят причините за най-кардиналните промени в езика ни в твърде широкия балкански контекст. (Милтенова 2008) Всичко това работи за чужди каузи, в името на които Второто българско култур-

---

<sup>3</sup> Те са автори на задълбочени трудове (Д. Иванова-Мирчева 1987 и 2003; Харалампиев 1990 и 2002, Иванова-Мирчева / Харалампиев 1999).

<sup>4</sup> К. Радченко издава своя основен труд „Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием“ през 1898 г.

но-езиково влияние в Русия се представя като *южнославянско*, а Първото е в почти пълна забрав(н)а.<sup>5</sup> В такъв случай е логична благодарността, изтъквана като аргумент от инакомислещите в науката, за оценката на Дм. Лихачов (следва да се признае: една от малкото разумни и обективни в случая!), за когото реформите на Търновската книжовна школа са израз на „прогресивен консерватизъм“. (Лихачов 1981: 25-26)<sup>6</sup> Крайно негативните оценки на езиково-правописната реформа, проведена от Търновската книжовна школа, битоващи дори и в българската наука<sup>7</sup>, не просто игнорират спецификата на Средновековието. Те са доказателство за непознаването и нежеланието да се вникне в същността на развитието на езиковата ситуация в България през разглеждания период.

Историята на всеки национален език е маркер за общочовешкото. За пълноценното построяване на историята на езика обаче водещ е историческият подход, съчетан със структурализма не като самоцел, а като класификационен метод и необходима за движението напред техника. (Цивян 2001) Отдалечаването от лингвистиката и семиотиката в механистичния смисъл на думата води „до едно като че философско равнище, т.е. до познанието и описанието на света,

---

<sup>5</sup> За началото на руската писменост, както и за други езици, в момента се появяват теории за руници, руски глаголици, в най-добрия случай – за пряко гръцко влияние.

<sup>6</sup> В случая е естествено да се поразсъждава. На практика всяка езикова реформа от една страна е прогресивна, тъй като узаконява наложените тенденции. От друга страна обаче, тя неизбежно притежава и известна доза консерватизъм, тъй като книжовната норма е за по-дълъг период от време и не е в състояние да отрази (а и не е нужно!) цялата динамика на езиковите изменения.

<sup>7</sup> Големият ни съвременен историк Б. Димитров дава една от най-крайните и категорично негативни оценки. В публикуваната в бр. 8 от 06.02. 1991 г. на в. „Зора“ статия „Защо и как преди 600 години попаднахме под 500-годишно турско робство?“ той анализира езиково-правописната реформа от края на XIV в. Б. Димитров я приема като механично възраждане на Кирило-Методиевия език, което на практика е краят на демократичността в книжовната ни литература, тъй като този език вече е неразбираем за българите. Явно професорът компенсира липсата на лингвистични познания с емоционални изблици, характеризирайки някои правописни елементи от реформата като „дивотии“. (Харалампиев 2002: 81–82)

до идеалните ценности“ (Цивян 2001: 3). Идеята за културна антропология на Т. Цивян е в хармония с виждането за *лингвистична историология*<sup>8</sup> на Е. Поливанов.

Всеобхватността на стоящите пред нея задачи ученият формулира като комплексни изисквания към лингвиста, в чиято личност се съчетават:

1. реален строител (и експерт в строителството) на съвременни езикови (и графични) култури; човек, който познава и обича съвременната действителност;
2. езиков политик, владеещ езиковото прогнозиране;
3. „общ лингвист“, в частност лингвистичен историолог във философския смисъл на понятието;
4. историк на културата. (Поливанов 1931: 5)

Широтата на научния подход при изследване на историята на езика се отбелязва и като комплекс от „екстралингвистични условия и обстоятелства (исторически, културноисторически, литературно-естетически, социолингвистически, идеологически – в най-широк план)“ (Иванова-Мирчева 2003: 46).

Книжовният език е маркер за нивото на културата (разбирана най-общо като всички достижения в материалната и нематериалната сфери) на държавата. Така разглеждана, историята на езика е най-сложната интердисциплинарна наука. Като историческа наука тя е длъжна да бъде обективна и безпристрастна, но същевременно именно по тази причина допуска типичните субективни грешки, формулирани много точно от Б. Ангелов: „Хората, които се занимават с история, са продукт на своята собствена епоха – със своите разбирания, предразсъдъци и оценки. Освен това всеки историк малко или много пише за своите съвременници, на разбираем за тях език.“ (Ангелов 2009: 230)

Изследването на историята на всеки национален книжовен език е дело преди всичко на неговите носители с техния „усет“ и личностно съпреживяване на историята, а международна оценка се дава единствено при констатиран принос в по-широк от националния

---

<sup>8</sup> Под историология разбираме общо учение за механизма на историческите процеси, и следователно, под лингвистична историология – общо учение за механизма на езиковата еволюция. (Поливанов 1931: 8)

аспект. Без излишно теоретизиране ще маркирам единствено безспорно общоприетите положения относно езиковите ситуации, определящи развитието на езиците.

По отношение на броя използвани в дадена териториално-административна единица идиоми езиковите ситуации се делят на ендоглосни и екзоглосни, като първите са крайно редки и представляват почти абстрактен теоретичен модел.<sup>9</sup> Науката приема за нормални екзоглосните, т.е. ситуацияите с билингвизъм, който на настоящия етап е дефиниран достатъчно консенсусно. За Л. Николски това е „съществуването на два или повече езика в рамките на един и същ езиков колектив, който използва алтернативно тези езици в съответните комуникационни сфери в зависимост от социалната ситуация и други параметри на комуникационния акт.“ (Швейцер 1977: 115)

От друга страна обаче, както правилно отбелязва Б. Успенски, билингвизмът е „явление – излишък“ (Успенски 1989: 207), тъй като двата езика са функционално равноправни, т.е. използването им е единствено въпрос на избор. По тази причина билингвизмът като сравнително краткотрайна, неустойчива ситуация неизменно се преодолява и един от начините за това е преминаването към значително по-стабилното състояние на диглосия. Този следващ етап се характеризира със строго функционално разпределение на идиомите. М. Виденов дефинира понятието по следния начин:

Диглосията е езикова ситуация, в която за комуникацията на определени общности функционират разпоставени като високи и ниски по престиж формации без оглед на техния генезис (структурни форми на съществуване на един и същи език или на различни езици). (Виденов 2005: 61)

Особено важен, ключов момент в теорията за диглосията е задължителното противопоставяне по престиж както на идиомите в

---

<sup>9</sup> В науката съществува понятието монолингвизъм за означаване на почти идеална езикова ситуация, при която на територията на дадена държава един народ говори само на един език, който при това съществува в една форма (без разговорен вариант, диалекти, социолекти и др.). Единственият класически пример за монолингвизъм е компактният (едва 320-хиляден) и с ограничен по природогеографски причини достъп народ на Исландия, 95 % от който общува на книжовен исландски.

рамките на един език (официален: диалекти), така и на два неродни езика. Естествено, езикознанието дължи на социолингвистиката още усилия за въвеждането на термина *диглосия* в активна употреба. Причините за това са няколко.

Първо, по-старият термин – *билингвизъм*, е достатъчно неопределен поради безкрайното теоретизиране, доказателство за което са многобройните класификации по различни признаци.<sup>10</sup> Те са отражение на синхронния социолингвистичен подход изцяло в плоскостта на статистиката.<sup>11</sup> Това няма отношение към книжовните езици. Многобройните разработки и категоричното твърдение, че болшинството езикови ситуации в света са екзогlossen, доказва едно. И в теорията за езиковите ситуации, и при изучаването на историята на националните езици, не се различават официалните (национални) книжовни езици от безписмените варианти, явления от коренно различно естество, попадащи въпреки това в общи класификации на езиковите ситуации. В аспекта на теорията на книжовните езици ендогlossen езикови ситуации съществуват. Това са ситуацияите с един официален книжовен език на територията на определена териториално-административна единица в определен исторически период.

В настоящия момент използването на термина *билингвизъм* е еднозначно единствено за характеризирането на етническите малцинства в чисто прагматичен аспект във връзка с решаването на проблемите на тяхната пълноценна интеграция в обществото и произтичащите от това задачи. Водеща сред тях е адекватната езикова политика, конкретизирана на първо място в сферата на образованието.

---

<sup>10</sup> Това са: *масов* или *индивидуален*; *пълен* и *групов*; *асиметричен*, т.е. *субординативен* и *симетричен*, т.е. *координативен*; *пасивен* (*рецептивен*) и *активен* (*продуктивен*); *дуалингвизъм* („*мнимо двуезичие*“ според Б. Хавранек), *полуезичие*, „*ориентирано двуезичие*“ (според М. Уи) и др.

<sup>11</sup> Доказателство за този подход са чисто статистическите изисквания на Л. Николски: „При изучаване на езиковата ситуация ще ни интересуват много неща: икономическото състояние на района (страната), общественият строй, етнолингвистичният, социалният и професионалният състав на населението, географското му разпределение, разпределението по възраст, пол, образователен ценз, генеалогичните различия на езиковите образувания, тяхното използване в различни сфери на човешките дейност и живот.“ (Николски 1975: 114–118).

Второ, диглосията като наличие на два идиома, противопоставени по престиж, предполага не само назоваването им, но и търсенето на корените на явлениято. А социолингвистиката като наука, изучаваща явленията в синхронния им аспект, не е в състояние да проследи развитието на диглосията. Тя е в значителна степен подълготрайна в сравнение с билингвизма (Виденов 2005: 18), което обаче не изключва динамиката и напрежението както *в*, така и *между* съставлящите я идиоми<sup>12</sup>. Обобщено, във всеки миг от съществуването си езикът е в процес на изграждане на поредната си норма, водеща до промяна в диглосната ситуация. И ако етапите от развитието на езика маркират „доминиращо и различно от другите периоди качество на нормата“ (Харалампиев 2012: 23), невинаги съвпадащо с историята на народа – носител на този език, то при диглосията историческите събития намират пряко и понякога по-бързо отражение. Изследването им обаче е неимоверно по-трудоемко и задължително е част от историята на националния език.

На базата на многобройните статистически данни и езиково-теоретични изследвания се очертават безусловно три вида диглосия: между писмен и безписмен, между два безписмени и между два книжовни езика. Целта на настоящата статия е да докаже наличието на още един тип диглосия – между два варианта на един книжовен език, в случая българския от края на XIV и началото на XV в. Диглосията е върхът на пирамидата на цялостната езикова ситуация, изменяща се в резултат на езиковата политика на българската държава.

Ключовият проблем за интерференцията (вътрешна и външна), играеща решаваща роля за установяването на диглосията, не се разглежда поради ограничения формат на настоящата работа. Той ще бъде обект на друга научна разработка. Отправната точка за изследванията в областта на историята на езика (и на книжовния в частност) е езиковата ситуация. На базата на изследвани предимно екзотични езикови ситуации българската социолингвистика разглежда четири възможни конфигурации между двете форми на двуезичие: ситуация

---

<sup>12</sup> Общозвестно е, че във всеки език съществуват едновременно както явления от миналото, така и зародишите на бъдещето, което се отбелязва от редица езиковеди, в т.ч. Бодуен де Куртене и О. Винокур.



с наличие на диглосия и билингвизъм (+ Д, + Б); ситуация с наличие на диглосия без билингвизъм (+ Д, – Б); ситуация с наличие на билингвизъм без диглосия (– Д, + Б); ситуация без наличие на диглосия и билингвизъм (– Д, – Б). И ако първите три типа ситуации не предизвикват възражения, то наличието на последната е смущаващо. Пример за подобен тип ситуация според М. Виденов е говорът на потомствената книжовна общност, формирана в България през последните години, при която превключването на кодовете е единствено стилово. (Виденов 2005: 72)

Подобно твърдение е доста спорно. Диглосията е основната форма на състоянието на езика в ендоглосна ситуация, защото, една страна всеки индивид „принадлежи едновременно на няколко и различни по обхват колективи“ (Ларин 1977: 177), което обуславя използването на различни подсистеми на езика. От друга страна, самото наличие на книжовен език е показател за диглосия (или предпоставка за скорошното ѝ възникване). В случая не се отчита следното:

1. Книжовният език винаги притежава кодифицирана норма, отразяваща определено състояние на езика и тази норма е по-консервативна от нормата в говоримия език. И ако нормирането в говоримия език се извършва еволюционно, т.е. непрекъснато и постъпателно, в книжовния то е резултат на управленчески акт, т.е. еднократно за определен период от време. Това означава, че хармонията между двата варианта на езика е фикция и възникването на пропаст между тях е въпрос единствено на време, а дълбочината ѝ зависи от продължителността на периода, в който не се регулира нормата на книжовния език.

2. Книжовният език е потребителско явление и неговото потребление зависи от степента на грамотност в страната, обусловена преди всичко икономически.

3. Дори т.нар. книжовно-разговорен вариант със своите особености (по-небрежен изговор, минимум терминология, по-прости по състав изречения, непълни изречения, подпомогнати от интонация и жестомимика, различен стил) е непrestiжният вариант на книжовния език на непублични и неработни места. Така че тезата на М. Виденов за езика на образованото съсловие без билингвизъм и без диглосия отпада.

Престижът, т.е. социалният статут на езика, често закрепен законодателно, предполага съзнателното използване на една или друга от неговите форми в определени социални сфери в различни комуникационни ситуации. След обстоен анализ на различни езикови ситуации считам, че е целесъобразно да се въведе понятието *законодателно регламентирана* диглосия. Тя възниква в екзогlossen ситуации с наличен официален книжовен език, който невинаги е езикът на преобладаващата част от населението. (напр. официалните езици в бившите колонии до средата на ХХ в.)

В по-масовия случай посоката на диглосията е противоположна: „ситуациите с двуезичие се разполагат между два полюса – на конфликта и равновесието“ (Уи 1972: 183). Освен това „ситуацията по престиж се променя след няколко поколения за сметка на местния език“ (Мартине 1972: 3). Билингвизмът е „явление – излишък“ (Успенски 1989: 2), което предполага преодоляването му по пътя на търсене на оптималната езикова ситуация. Именно на този етап на очертава се конфронтацията между двата езика или техни форми се набелязват наченките на диглосия, която наричам *стихийна*. На следващия етап, на който се очертава езикът – победител, се регистрира *направлявана (законодателно регламентирана)* диглосия – нормирана, а впоследствие кодифицирана.

Книжовният български език започва своя живот в условията на диглосия. Стремешът за изместване на римското църковно влияние с константинополско на практика означава замяна на един престижен език (латинския) с друг (българския)<sup>13</sup>. На този етап обаче трите основни славянски групи са доста отдалечени в езиково отношение (Бернщейн 1990) и това създава затруднения, доказателство за които са редакциите още по време на Моравско-Панонската мисия.

Българският език не може да се наложи като пълноценен и по друга причина. За целта на Мисията книжовна е само богословската част от създадения на българска народностна основа език: с приоритетна специална (а това означава силно ограничена) лексика и специфичен синтаксис (напълно естествено, силно повлиян от

---

<sup>13</sup> В случая става дума за неговия Кирило-Методиев вариант по време на 22-годишната Моравско-Панонска мисия.

гръцкия).<sup>14</sup> Накратко, по време на Моравско-Панонската мисия т.нар. Кирило-Методиев език е частичен български език, наричан много точно *апостолски*, без претенции да надскочи тази своя функция на чужда територия. Този непълноценен книжовен вариант е приютен обратно на родна територия от Борис I със стратегическата цел за превръщането му в пълнокръвен официален и сакрален народностен език. За разлика от формирането на другите книжовни езици, които традиционно еволюират от безписмен към писмен вариант, при българския се наблюдава обратният процес. Отправната точка е книжовен вариант, макар и твърде непълноценен по изброените причини на началния етап. Първична, т.е. приоритетна е специалната лексика, върху която се наслаждава битова, делова и т.н., при това много динамично. Обяснението на този факт е стремежът към превръщането му в пълноценен официален език. Кирило-Методиевият език на родна почва категорично и закономерно е екстровеертен.<sup>15</sup>

Безспорният езиков идеал е гръцкият език. Влиянието му е лесно обяснимо и закономерно по ред причини. Първо, от 681 г. до 893 г. той е официален за младата българска държава и по тази причина управляващата прослойка е билингвална. Второ, създателите му са билингви. Така погледнато, българският книжовен език неизбежно интерферира езикови явления от гръцкия книжовен език – и като съзнателно авторство, и като характерното подсъзнателно влияние на родния език, характерно за билингвизма. И ако при другите езици на определен етап книжовният език достига до своеобразно закостеняване, при българския се върви към оживяване и обогатяване и допълнително онародняване от мига на завръщането му на родна земя.

Този стремеж към национално-културно обособяване Б. Успенски разглежда като интровертност на езика, която се свързва с калкирането. (Успенски 2002: 22) В българския език то е безспорен

---

<sup>14</sup> При интерференцията на езиковите явления решаващо е значението на билингвизма, а Кирил и Методий са билингви.

<sup>15</sup> Терминът е на Б. Успенски, според когото екстровеертният език заимства от чужда култура, която се приема като ценностна. Особеното в случая е, че собствената култура се приема като продължение на тази, от която се заимства. (Успенски 2002: 20–21)

факт, но за мен превръщането на „апостолския“ Кирило-Методиев език в пълнокръвен се дължи преди всичко на неговата интровертност, изразяваща се в обръщането му към собствения потенциал. Именно в това се корени прословутият демократизъм на Кирило-Методиевия език в преславската му редакция. Тази интровертност, противопоставяйки се на указаната неизбежна екстровеертност, обуславя създаването на пълноценен език на народностна основа и забавя неизбежния впоследствие разрыв между говорим и книжовен език.

Имайки предвид създаването и посоката на развитие на българския книжовен език, както и традиционно ниското ниво на образованост и грамотност през Средновековието, смея да твърдя, че в езика ни от първия миг е заложена диглосия.

Достигнал до ниво на сакрален, книжовният български език няма друга алтернатива освен да следва модела на другите два сакрални езика – латински и най-вече гръцки.<sup>16</sup>

Пътят на българския книжовен език е предначертан от създаването му. Отношението към него след 893 г. е именно като към сакрален, със съответните завишени критерии по отношение на формата, отразяваща адекватно чистотата на църковните догми. Сакралната част на единния при създаването му език остава значително по-консервативна. Съотнесеността ѝ със сакралните текстове, които се приемат като неостаряващи в продължение на столетия, гарантира и по-голяма устойчивост на книжовноезиковата норма. (Успенски 2002: 31) Между тази част и останалата, несакрална, се появява пропаст, която постепенно се увеличава поради налагащата се функционална диференциация.

Считам също, че в многообразието от езикови ситуации е възможно обособяването на още един вид диглосия – *йерархична*. Това означава, че даден идиом е **В** по отношение на друг, но същевременно **Н** спрямо трети.<sup>17</sup>

---

<sup>16</sup> И двата езика са в ситуация на диглосия, макар и от различен характер: при латинския тя е международна, а при гръцкия – вътрешноезикова.

<sup>17</sup> С „В“ М. Виденов означава „високия“ по престиж език, а с „Н“ – „ниския“.

Книжовният български език през XII в. е **В** по отношение на народните говори, но **Н** по отношение на използвания по време на робството гръцки книжовен език по инерционната ценностна система на носителите на езика.

В края на XIV век йерархичната диглосия в България вече има напълно различен вид – тя е вътрешноезикова. В резултат на наложилите се принципи на Търновската книжовна школа, довели до книжовноезикова диглосия, тя придобива следния вид: книжовният език от „нетърновски“ тип е „В“ по отношение на говоримия език, но „Н“ в сравнение с „търновския“ тип.

Ситуацията на *вътрешнокнижовноезикова* диглосия не е български феномен. Тя се наблюдава и в гръцкия език в дадения период. В случая обаче не става дума за копиране на книжовноезикова ситуация – еталон. Възникването на два типа книжовен език през XIII – XIV век в България е резултат на исторически обстоятелства. Необходимостта от възстановяване и натрупване на определено количество книжнина създават впечатление за езиков хаос и нецентрализирана езикова политика, особено през XIII век. Истината е, че протича процес на повторно централизиране, изразяващ се в създаване на нови и консолидирането им със старите децентрализирани книжовни средища. А това е една много тежка задача. Българският език е официален държавен едва 78 години (в най-добрия случай – 125) срещу 216 години (съответно 169) на господство на гръцкия.<sup>18</sup>

Без да се отрича непрекъснатата нормативно-творческа роля за развитието му, която Преславската и Охридската школа играят през целия X век, раждането на книжовния български език е в годината на Преславския събор – 893-та.<sup>19</sup> Византийското робство обаче продължава твърде дълго. Пораженията както върху националното самосъзнание, така и върху книжнината са огромни. Нуждата от възстановяване на определен *обем* книжнина, съчетана с липсата на

---

<sup>18</sup> Редуцирам годините до тази цифра, тъй като столицата Преслав е превзета още през 971 г. По тази причина нараства и броят на годините на византийско господство.

<sup>19</sup> Обявяването на езика и за официален държавен е преценка за способността му да изпълнява редица други функции извън богословските.

достатъчно подготвени специалисти, води до компромиси по отношение на качеството през целия XIII век. Отразеното в множеството паметници от „нетърновски“ тип<sup>20</sup> еволюционно развитие на езика в „най-българския век“ (Коцева 1985: 23–47) насочва вниманието на езиковедите към необходимостта от нормиране, неизвършвано минимум две столетия. Езиковата реформа неизменно се съпровожда от „изправление“ на официозната, т.е. богословската литература. Съвпадането на тази историческа необходимост с окончателното утвърждаване на Йерусалимския устав, налагащ по-пищно богослужение, съчетани с култа към словото на утвърдили се исихазъм, водят до невероятни резултати. Атонско-Търновското движение прераства в школа, чиито произведения от новия, „търновски“ тип, са гордостта на източноправославното славянство по няколко причини. Първо, в тях е възродена българската памет – произведенията на авторите от Симеоновия Златен век. Второ, прежежданите съвременни автори задоволяват нарасналите интелектуални потребности на едно общество със значително увеличен слой от грамотни и образовани хора в България. Трето, повишената интелектуализация на книжнината се компенсира от красотата на „плетение словес“ с въздействието на ритмизираната проза. Двупластовостта на произведенията ги прави универсални: конкретно описаното е разбираемо за всички, а ключовите податки към метатекста (Библията) задоволяват потребностите на образованите и добре подготвените.

Особено важно е да не се преекспонира т.нар. разрыв между книжовния и говоримия език в разглеждания период.<sup>21</sup> Демократизмът на езика като обществено явление, както между впрочем и на самото това общество, не може да бъде безкраен. Независимо от съотношението, във всички епохи и при всички народи съществуват „кастите“ на високообразованния елит и на не(слабо)грамотните.

---

<sup>20</sup> Виж последователно прокараната теория на Д. Иванова-Мирчева за паметниците от „търновски“ и „нетърновски“ тип. (Иванова-Мирчева 1987: 31, 292–295; Иванова-Мирчева 2003: 111–119, 172–175).

<sup>21</sup> Макар и мимоходом, той задължително се споменава дори от учените, даващи висока оценка на Евтимиевата реформа.

Книжовноезиковата реформа на Търновската книжовна школа е най-сериозната възможна и провеждана в цялата история на езика ни, при това изцяло със собствен потенциал. Промените изглеждат драстични поради прекалено дългия период без нормиране на книжовния език. От направената от Ив. Харалампиев най-пълна за момента комплексна оценка на езика на разглеждания етап<sup>22</sup> се налагат съществени изводи.

След пет столетия българският език е нормиран и кодифициран в резултат на огромен езиковедски изследователски труд. Обвиненията в гърцизиране и отдалечаване от демократичната народностна основа са нелепи, базирани на непознаване на теорията за спецификата на книжовните езици на различните етапи от тяхното развитие. Принципът да се пише, както се говори, се утвърждава през Ренесанса в Европа и по време на българското Възраждане и е резултат от повишаване на грамотността, чието разпространение се подпомага от печата. Този принцип обаче е невъзможен през Средновековието, „защото онова, което е подпомагало прогресивното развитие през епохата на Възраждането *преди това*, а и *след него*, би могло да бъде съществена пречка.“ (Русев 2009: 29; курсивът е мой – М. О.) Според автора „[...] през XIV в. опростено и вулгарно разбраното правило да се пише, както се говори, означава разпадането на литературния език и спъване на общонародното литературно и културно развитие“. След общотеоретичните разсъждения по въпроса на П. Русев ми се иска да цитирам изводите му, отнасящи се конкретно за „спорната“ Евтимиева реформа: „Ако книжовниците в Търновград бяха редактирали тогавашната славянска богослужевна литература на диалекта, който се е говорил в Търновско, сравнително малкото на брой техни преписи не биха могли да служат на българските църкви извън Търновско и не биха се преписвали на юг и на запад от Стара планина. Такова „изправление“ на книгите не би помагало на историческата задача да се обединява и сплотява българската народност, а обратно – би засилило процеса на разпокъсване и разпадане.“ (Пак там)

Удовлетворително обяснение за повлияването на българския синтаксис от гръцкия дава Т. Пентковска. За нея разпадането на ин-

---

<sup>22</sup> За мащаба на реформата срв. Харалампиев (1990), Харалампиев (2002) и Иванова-Мирчева / Харалампиев (1999).

финитива в живия български език предизвиква калкирането на книжовноезиковите гръцки конструкции със субстантивирани членувани инфинитиви с предлози. Липсата на опора в живия език, съчетана с консерватизма на книжовния, изискващ запазването на инфинитива, принуждават преводачите да намират решението не в диалектите, а във възпроизвеждането на гръцката конструкция. Разколебаната и редуцирана система на склоненията също не е в състояние да бъде модел, затова увеличеният брой на предложно-падежните конструкции също се калкира. При съвременните преводи изобщи няма база за сравнение с други. „Всички тези фактори са причина за това, в еталон за правилност да се превърне гръцкият оригинал и, по-общо, византийският книжовен език.“ (Пентковска 2009:7)

Повърхностното впечатление за архаичност на реформирания език се създава от факта, че „той е правилен, с последователно прилагани правила, част от които възстановяват предходни книжовноезикови традиции, а част са новосъздадени в самата Евтимиева школа.“ (Харалампиев 2012: 71)

Вътрешно книжовноезиковата диглосия е безспорен факт в българския език от края на XIV век. Тя е резултат на последователната и далновидна езикова политика на Асеновото царство: „центростремителна“<sup>23</sup>, но същевременно в никакъв случай не и рестриктивна по отношение на „нетърновския“ тип книжовни произведения. По този начин се съхранява всичко българско в навечерието на предстоящото най-страшно изпитание в живота на народа ни. Едновременно с това нормираният от Търновската книжовна школа език по постигнатата езиковедска и литературна функционалност става третият класически в Европа. Макар и най-демократичният сред тях, той притежава предимства, по повод на които се изкушавам да приведа мислите А. С. Пушкин<sup>24</sup>:

---

<sup>23</sup> Върху този факт заостря вниманието Р. Трифонова, като я противопоставя на „центробежната“ сръбска литература през XIII в. (Трифонова 2002)

<sup>24</sup> А. С. Пушкин, „началото на всички начала“ за руските език и литература цени и владее отлично в съвременната му форма т. нар. в Русия „църковнославянски“, резултат от второто южнославянско влияние. В случая за нас е важна оценката на този език, която ни препраща към значението (и дори смисъла) на оспорваната реформа.



Като словесен материал славяно-руският има неоспоримо превъзходство пред всички останали европейски езици благодарение на изключително щастливата си съдба. През XI век древният гръцкия език изведнъж му разкрива своята лексика, съкровище от хармония, подарява му законите на своята премислена граматика, своите обрати, величественото течение на речта; накратко, осиновява го, като по този начин го избавя от бавното усъвършенстване във времето. Сам по себе си вече звучен и изразителен, от този момент той ще заеме гъвкавост и правилност. (Пушкин 1825: 11)

В случая е задължително да се позовем и на акад. Дм. Лихачов:

Евтимиевите реформи на писмеността от XIV в. не само са отразявали новите явления, но са имали и регулиращ характер, помагали са за запазването на езика, *противостояли са* на проникването на нови и *на появата на национални рецензии* на славянския литературен език. (Лихачов 1981: 25–26, курсивът е мой – М. О.)

Това е голямата оценка за постигнатото съвършенство на българския език от Евтимиевия период, чиято форма не подлежи на реформа в повторно приелите го славянски държави продължително време и успешно изпълнява функциите си на сакрален в източно-православния славянски свят и до днес.

Диглосията е проекция на постоянно изменящите се езикови ситуации на дадена територия. Тя не просто регистрира измененията в различните форми на езика. Изследването на нейния генезис и последващо развитие изискват широк културологичен и исторически аспект. Именно това обаче я прави основна част от историята на националния език като символ на народностната съдба с нейните исторически превратности. Това от своя страна означава само следното: единствено възможното задълбочено изследване е приоритет на историята на книжовния език, в който се преплита взаимодействието на нормите му с тези на говоримия. По-широкият контекст на изучаване на диглосията свързва националния език както с общочовешкото, така и с неговата национална интерпретация, като по този начин маркира конкретния принос на всеки народ, неговия „езиков (следователно – културен) капитал“ (срв. Пачев 2007).

Проблемът за влиянието на класическия български език при формирането на южно- и източнославянските езици не е предмет на настоящата статия. По-важен е резултатът от възникналата рядко срещана форма на диглосия. На практика реформираният език на Търновската книжовна школа спира гръцкото културно влияние до северната ни граница и го българизира. По този начин се пренася моделът на възможно най-хармоничния (и затова много устойчив) тип диглосия между чужд (но все пак родствен) и роден език сред южните и източните славяни. Така международните класически езици в Европа остават само два – латински и български. Тази жизненост на езика от края на XIV – началото на XV век предопределя окончателното разделение на славянския свят на два цивилизационни модела: *Slavia Romana* и *Slavia Orthodoxa*.<sup>25</sup>

Този език не просто ще бъде опората на българската идентичност през робството. Той ще ни спаси повторно, смекчавайки прекалената вулгаризация при формирането на новобългарския книжовен език, връщайки се на родна почва в своята руска редакция.

## ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 2009:** Ангелов, Б. Изтокът и Западът в световната история – или кой кой е в очите на другия. // *Търновски писмена*, № 2, с. 229–239.
- Берншейн 1990:** Бернштейн, С. Б. *Славянские языки*. М., ЛЭС.
- Виденов 2005:** Виденов, М. *Диглосията с оглед на българската езикова ситуация*. С.
- Виноградов 1978:** Виноградов, В. Литературный язык. // *Избранные труды. История русского литературного языка*. М., С. 288–298).
- Винокур 1959:** Винокур, Г. О. *Избранные работы по русскому языку*. М.
- Вълчев 2008:** Вълчев, Б. От историята на българския книжовен език към теорията на / за книжовните езици. // *Език и литература*, № 1–2, с. 234–277.
- Гълъбов 2010:** Гълъбов, Ив. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV в. // *Търновски писмена*, № 3, с. 5–39.

---

<sup>25</sup> Привидно ясното разграничение обаче няма за основа единен критерий. Славянството е или католическо и православно, или римско и константинополско. (Но Константинопол като географско понятие вече е в историята.) Тогава защо не *Slavia Latina* и *Slavia Palaeobulgarica*?

- Иванова-Мирчева 1987:** Иванова-Мирчева, Д. *Въпроси на българския книжовен език до Възраждането*. С.
- Иванова-Мирчева 2003:** Иванова-Мирчева, Д. *Българският книжовен език (IX до XVIII в.)*.
- Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999:** Иванова-Мирчева, Д. / Харалампиев, Ив. *История на българския език*.
- Милтенова 2008:** *История на българската средновековна литература*. Съст. Милтенова, Ан. С.
- Коцева 1985:** Коцева, Ел. Развитие на българското кирилско писмо през XIV–XV в. // *Славянска палеография и дипломатика*, т. 2, С., с. 23–47.
- Ларин 1977:** Ларин Б. А. О лингвистическом изучении города. История русского языка и общее языкознание // *Избранные работы*. М., с. 175–189. – <http://www.philology.ru/linguistics2/larin-77a.htm>.
- Лихачов 1973:** Лихачев, Д. *Развитие русской литературы X – XVII веков. Эпохи и стили*. М. – [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Literat/lihach/2\\_01.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/lihach/2_01.php).
- Лихачов 1981:** Лихачев, Д. Передовая линия болгарского Государства Духа. – *Palaeobulgarica*, №. 4, с. 21–27.
- Мартине 1972:** Мартине А. *Распространение языка и структурная лингвистика. Новое в лингвистике*. Вып. VI, М. – <http://www.classes.ru/grammar/153.new-in-linguistics-6/source/worddocuments/3.htm>
- Николски 1975:** Никольский Л. Б. Языковая политика как форма сознательного воздействия общества на языковое развитие // *Язык и общество*, с. 114–118.
- Пачев 2007:** Пачев, А. *България и българският език в Европейския съюз*. – [http://www.balgarskiezik.org/1-2007/A\\_Pachev.pdf](http://www.balgarskiezik.org/1-2007/A_Pachev.pdf).
- Пентковска 2009:** Пентковская, Т. Восточнославянские и южнославянские переводы богослужебных книг XIII – XIV вв.: Чудовская и Афонская редакции Нового завета и Иерусалимский типикон. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. М. – <http://oldvak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcements/filolog/17-11-2008/PentkovskayaTV.pdf>
- Пикио 1993:** Пикио, Р. *Православното славянство и старобългарската културна традиция*. УИ „Св. Кл. Охридски“, С.
- Поливанов 1931:** Поливанов, Е. Д. Историческое языкознание и языковая политика. // Поливанов, Е. *За марксистское языкознание*. М. – <http://www.ruthenia.ru/apr/textes/polivan/poliv1.htm>
- Пушкин 2013:** Пушкин, А. С. *О предисловии г-на Лемонте к переводу басен Крылова*. М. – [http://rvb.ru/pushkin/01text/07criticism/01criticism/0124\\_30/0914.htm](http://rvb.ru/pushkin/01text/07criticism/01criticism/0124_30/0914.htm)

- Русев 2009:** Русев, П. Школата на Евтимий Търновски в манастира „Св. Троица“. // *Търновски писмена*, № 2, ВТ, с. 20–35.
- Тезиси** на Пражкия лингвистичен кръг 1964. // Звегинцев, В. А. *История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. М. – <http://www.classes.ru/grammar/135.Zvegintsev/worlddocuments/iii1.htm>
- Трифонова 2002:** Трифонова, Р. Типологически паралели между българската и сръбската агиографска книжнина през XIII в. // Библиотека на сръбско-българските културни връзки. // *LiterNet*, № 2 (27) – <http://liternet.bg/publish4/rtrifonova/agiografia.htm>
- Уи 1972:** Уи, М. Социологическият очерк двуязычия в Черной Африке. // *Новое в лингвистике*. Вып. VI, М., с. 183–189.
- Успенски 1989:** Успенский, Б. *Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка. Византия и Русь*. М., с. 206–226. – [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Culture/usp/yaz.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/usp/yaz.php)
- Успенски 2002:** Успенский, Б. *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*. М. <http://www.synaxis.info/azbuka/ponomar/research/Uspenskii.pdf>
- Хавранек 1972:** Гавранек, Б. К проблематике смешения языков. // *Новое в лингвистике*. Вып. VI. М.
- Харалампиев 1990:** Харалампиев, Ив. *Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски*.
- Харалампиев 2000:** Харалампиев, Ив. *Бъдещето на българския език от историческо гледище*. Велико Търново.
- Харалампиев 2001:** Харалампиев, Ив. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново.
- Харалампиев 2002:** Харалампиев, Ив. Езиково-правописната реформа и езикът на патриарх Евтимий Търновски. // *Търновски писмена*, № 1, с. 52–82.
- Цивьян 2001:** Цивьян, Т. Семиотика и балканистика. // *Литературен вестник*, бр. 13. <http://www.slovo.bg/old/litvestnik/113/lv0113025.htm>
- Швейцер 1977:** Швейцер, А. Д. *Современная социоллингвистика. Теория, проблемы, методы*. М.